

Benjamin Blom

De Heidenbode

1861-1868

*De houding van de
Nederlands Gereformeerde Zendings Vereniging
in haar beginjaren
ten opzichte van de Islam op Java*

april 2008

Bachelorscriptie geschiedenis
Begeleider: Dr. David Onnekink
Universiteit Utrecht

voor Wilfred

Woord vooraf

In het voorjaar van 2007 begon ik na te denken over een afstudeeronderwerp voor mijn bachelordiploma. Ik besloot iets te gaan doen met de geschiedenis van de zending. Dat dit onderwerp mijn speciale belangstelling heeft, zal wel met mijn achtergrond te maken hebben. Ik kom uit een domineesgezin en daarnaast heb ik me een aantal jaar bewogen in twee 'postmoderne' zendingsbewegingen in Nederland, de Navigators en Soul Survivor. Mijn nieuwsgierigheid leidde mij aanvankelijk naar Engelse zendingsgeschiedenis. Ik kreeg de kans om tien dagen te bivakkeren in Londense appartement van historicus Dirk van Miert en ik heb me daar gestort op het doorvlooiën van negentiende-eeuwse engelse zendingstijdschriften voor kinderen en jongeren. Eenmaal terug in Nederland moest ik iets gaan doen met het bronnenmateriaal dat ik ijverig had overgetypt in de British Library. Voordat ik de kans kreeg om daar mee te beginnen werd ik getroffen door ramspoed. De laptop met het kostbare bronnenmateriaal werd van mijn bureau gestolen. Ik moest dus weer overnieuw beginnen. Zou ik nog een retourtje Londen kopen en mijn werk overnieuw en grondiger gaan doen? Of zou ik het erbij laten zitten en mijn bronnen dichterbij huis gaan zoeken. Ik heb om praktische redenen voor het tweede gekozen en ik heb me ondergedompeld in de stoffige overblijfselen van de Nederlandse koloniale tijd in het Utrechts Archief. Het hiernavolgende is daarvan het eindresultaat.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	6
	<i>De Nederlandse zending: een historiografisch overzicht</i>	9
2.	De godsdienstige situatie op Java in de negentiende eeuw	12
	<i>Verhouding van de Nederlandse zending op Java tot het gouvernement</i>	13
3.	De Nederlandse zending, historisch overzicht	16
	<i>De 'Zendingseeuw'</i>	16
	<i>Genootschappen</i>	17
	<i>De Nederlandse zending</i>	17
4	De NGZV van 1861-1891: een overzicht	20
	<i>Doelstellingen en werkwijze van de NGZV</i>	22
	<i>Doel en verspreiding van de Heidenbode</i>	23
5	Geweld, barbarij, reinheid en waarheid	25
	<i>Geweld</i>	25
	<i>Barbarij</i>	26
	<i>Reinheid</i>	28
	<i>Waarheid</i>	29
6	Conclusie	34
	Bronnen en literatuur	35

“Een ander gedeelte, waartoe - met een zeer kleine, wellicht maar schynbare uitzondering - geheel Java behoort, is rechtstreeks onderworpen aan Nederland. Van cyns of schatting of bondgenootschap is hier geen spraak. De Javaan is nederlandsch onderdaan. De Koning van Nederland is zijn koning.”¹

Multatuli 1859

“ Als wij niets doen, worden wij verzwolgen, politiek, economisch en religieus, door de fenomenale kracht van Azië. Als we allemaal verknocht blijven aan onze eigen dingetjes, gaan we het niet redden. Omdat ze zo groot zijn, met miljarden, omdat ze straks zo rijk zijn, en omdat hun religies veel dieper geworteld zijn dan bij ons.”²

bisschop Muskens

2007

---

¹ Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* (Amsterdam 1951), 63.

² Interview ter gelegenheid van het afscheid als bisschop van Breda in *Algemeen Dagblad*, 7 december 2007.

1. Inleiding

Nederland heeft een rijke zendingsgeschiedenis, die een onderdeel vormt van de koloniale geschiedenis. Een onderdeel dat soms over het hoofd wordt gezien, en soms teveel werd bestudeerd zonder oog te hebben voor de bredere context van de koloniale geschiedenis. Vele honderden Nederlandse zendelingen werkten in Nederlands-Indië om daar het evangelie te brengen. Het eiland Java vormde de hoofdzetel van de Nederlandse aanwezigheid in de Indonesische archipel. De Nederlandse invloed op Java was er zo groot dat de Javanen in het cultuurstelsel (1830-1870) verplicht werden een belangrijk deel van hun inkomsten aan Nederland af te dragen. Sinds het verschijnen van Multatuli's *Max Havelaar* kwam er veel kritiek op het Nederlandse optreden op Java. Nederland moest Java niet alleen beschouwen als wingewest, maar ook iets doen om de heidenen op Java te helpen en te beschaven. De zending had een belangrijk aandeel in het ontwaken en vormgeven van dit besef, mede doordat ze het beeld van Indië bij het Nederlandse publiek bepaalden door middel van de zendingspers. Zendelingen bewogen zich voortdurend tussen twee culturen; een volstrekt vreemde inheemse cultuur aan de ene kant en een streng Calvinistische traditie aan de andere. Java had een rijke godsdienstige traditie en stond in de negentiende eeuw te boek als een Islamitisch land. Voor zendelingen vormde dat een apart probleem omdat zending onder moslims veel moeilijker bleek dan zending onder primitieve stammen in andere gebieden van de Indonesische archipel.

Deze scriptie gaat over een kleine Nederlandse zendingsbeweging uit de negentiende eeuw die actief was op het eiland Java, het belangrijkste eiland van het grootste moslimland ter wereld. Het betreft de Nederlands Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV). Het tijdschrift dat deze vereniging uitgaf, *De Heidenbode*, verschaft een blik op negentiende-eeuwse Nederlandse en Indische taferelen op Java. Centraal staat de verhouding van deze zendingsbeweging in haar beginjaren tot de Islam. Verschillende auteurs stellen dat de Nederlandse zending in haar beginperiode uitgesproken negatief stond ten opzichte van de Islamitische godsdienst. "In de berichtgeving over de Islam, althans in de in de negentiende eeuw, proeven wij de haat die zich in de loop van dertien eeuwen tussen beide godsdiensten had opgehoopt.", stelt historicus Van den End.³ Missioloog Steenbrink komt tot soortgelijke beoordeling: "De islam wordt dan allereerst gezien als een achterlijke en bijgelovige religie, niet

---

³ Th. van den End, *Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel*. In Tijdschrift voor geschiedenis; vol. 105 (1992), afl. 3, 440.

zozeer een waardige, zij het ketterse partner van het christelijke geloof.”⁴ De centrale vraag van deze scriptie is: Hoe verliep de botsing tussen de Nederlandse zendelingen en de Islamitische cultuur die zij ontmoetten op Java in het eerste decennium van het werk van de NGZV?

Zendingstijdschriften vormen een prachtige en onvoldoende benutte bron voor historisch onderzoek naar het koloniale verleden.⁵ De bestudering van een tijdschrift geeft een beeld van het reilen en zeilen van een gemeenschap, omdat het fungeert als bindmiddel, communicatieorgaan en determinant van een groep mensen met een verenigde doelstelling. De naam *De Heidenbode* verradt ogenblikkelijk de herkomst uit een tijdperk waarin fundamenteel anders gedacht werd over de relatie met andere culturen. Het woord ‘heidenen’ is nu verdwenen uit het dagelijkse spraakgebruik en heeft een pejoratieve betekenis gekregen die te maken heeft met een afkeer van zending in het algemeen.⁶ De naam *De Heidenbode* bevatte een dubbelzinnigheid.⁷ De eerste betekenis is: ‘een boodschap van goed nieuws voor de Heidenen’⁸. De tweede is te interpreteren als ‘boodschapper van het nieuws over de voortgang van het project van de bekering van de Heidenen’, waarbij de communicatieve functie gold voor het Nederlandse publiek.

De historicus Andrew Porter schreef een boek over de verhouding tussen zending en imperialisme. De stereotype beschuldiging in de Westerse historiografie luidde dat de zendeling zich schuldig heeft gemaakt aan twee kwaden. Het eerste kwaad is dat de zendeling zich heeft laten gebruiken als een verlengstuk van het imperialisme. Het tweede is dat de zendeling inheemse culturen en waarden vernietigde. Porter is genuanceerd in zijn antwoord op deze beschuldiging en vestigt vooral de aandacht op de ongelofelijke pluraliteit

---

⁴ K.A. Steenbrink, *De islam bekeken door koloniale Nederlanders* (Utrecht 1991) 11.

⁵ J.A.B. Jongeneel maakte in 1990 een inventarisatie van de protestantse zendingsperiodieken. Over de *Heidenbode* is nog geen afzonderlijke publicatie of artikel verschenen. J.A.B. Jongeneel, *Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende eeuw en twintigste eeuw, in Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen* (Utrecht 1990).

⁶ Het woord heiden is oorspronkelijk wellicht door de Germanen afgeleid van ‘heidebewoner’: als iemand van het platteland, d.w.z. een ongedoopte, een afgodendienaar. Zie A. Beets en J.A.N. Knuttel, *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Den Haag 1912) dl. 6, 446. De statenvertaling van 1637 vertaalde het Hebreeuwse woord ‘gojim’ (גוים) steevast (416 keer) als ‘heidenen’. De vertaling van het Nederlands Bijbel Genootschap in 1951 vertaalde in de meeste gevallen (301 keer) met het neutralere ‘volken’.

In de negentiende eeuw gold echter zelfs voor liberalen dat het verspreiden van de christelijke religie bevorderlijk was voor de zedelijkheid, zie Maartje J. Janse, *De geschiedenis van de "Maatschappij tot nut van den Javaan", 1866-1877* (Hilversum 1999) 21.

⁷ Van Dale woordenboek definiëert bode als: 1. boodschapper 2. iem. wiens beroep of taak het is boodschappen, berichten, pakjes enz. over te brengen

⁸ De functie van een bode is het brengen van nieuws. In dit verband lijkt mij dat wordt geduidt op het nieuws van het Evangelie. In het Grieks: Euangelion (εὐαγγέλιον); letterlijk ‘goed nieuws’.

van de zendingspraktijk, het positieve effect dat de zending teweeg bracht door het brengen van onderwijs, de autonome rol van inheemse culturen in de receptie van het christendom en het ingewikkelde krachtenveld waarin de zending moest opereren.⁹ Tekenend voor een zelfde tendens in de Nederlandse historiografie is de heruitgave van een kritisch pamflet van de schrijver en avonturier Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme*.¹⁰

De Palestijnse wetenschapper Edward W. Said schreef in 1978 het veelbesproken boek *Oriëntalism* waarmee hij duidelijk maakte dat Westerse zienswijzen op de Oosterse culturen doorspekt zijn met onbetrouwbare preoccupaties. Kennis over 'de Oriënt' was niet zomaar objectieve en neutrale kennis, maar deze kennis definiëerde 'de ander' tot een object dat beschaafd moest worden. Het object verloor daarmee zijn eigenheid en diende ter bevestiging van het zelfbeeld van de westerling. Het idee van 'the other' is centraal in het denken van Said, dat op zijn beurt weer sterk refereert aan de filosofie van Foucault. Said zorgde er voor dat 'oriëntalisme' een scheldwoord werd. De meningen over Said zijn nogal verdeeld.¹¹ Said wekt de indruk dat hij de westerse overheersing van de wereld ziet als een groot complot, waarbij de zending een verlengstuk van het imperialistische project was.¹² 'De ander', zoals die wordt geportretteerd in de bronnen, is een constructie die in sommige gevallen informatie geeft over het betreffende object, in casu de Islam of de moslim, maar evengoed veel te zeggen heeft over de denkwereld en de preoccupaties van het sprekende subject.

Retoriek speelde dus een belangrijke rol. Bepaalde stereotype beelden van de 'moslim ander' keren voortdurend in de geschiedenis weer terug. Vier topoi dienden bijvoorbeeld als

---

⁹ A. Porter, *Religion versus empire. British Protestant missionaries and overseas expansion, 1700-1914*. (Manchester 2004) 316-330. De verhouding tussen zending en kolonialisme is in Nederland veel minder intensief bediscussieerd dan in Engeland. Dat heeft mijns inziens te maken met het veelomvattender karakter van het Britse rijk. Het Britse 'Empire' was veel meer een begrip dan 'ons' Indië, dat pas in 1815 onder weinig triomfantelijke omstandigheden een onderdeel was geworden van het koninkrijk der Nederlanden. Daarnaast strekte de Britse invloed zich in cultureel opzicht verder uit. De grote invloed van de Engelse in het hele 'Empire' in tegenstelling tot de marginale rol van het Nederlands in voormalig Nederlands-Indië vormt daarvan het bewijs. Pas heel laat in de negentiende eeuw begon de Nederlandse koloniale bemoeienis veel intensievere vormen aan te nemen.

¹⁰ Het pamflet, oorspronkelijk uitgegeven in 1807, was aanleiding voor veel discussie en geschrijf, onder andere binnen het NZG. Zie Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme*. (Hilversum 1993) 20-27.

¹¹ De historicus David Landes vindt het werk vooral het karakter hebben van een politiek pamflet, maar geeft wel toe dat het 'de instrumentele waarde van kennis' een nieuwe dimensie heeft gegeven. zie David Landes, *Arm en Rijk. Waarom werd het Westen rijk en bleven andere landen arm?* (Utrecht 1998) 436-439.

¹² Hoewel Said de Britse zendingsgenootschappen een fundamentele rol toekent in het creëren van een westers belang in het Midden Oosten, gaat hij nauwelijks in op de zending zelf. De zending past bij hem in het rijtje wetenschapper, handelaar, militair. Zie pagina 7, 100 en voor zijn complottheorie pagina 301.

referentiële basis voor interpretatie van de Islam 'Violence, Lust, Greed and Barbarism.'¹³ De Islam werd vanaf de negentiende eeuw vooral gezien als '*a superstitious and backward religion*'.¹⁴ De oorsprong van deze stereotype beelden dateerde uit de Middeleeuwen. In hoeverre waren de zendelingen in staat om 'de ander' in hun eigenheid en verscheidenheid te zien? Konden ze begrip en waardering opbrengen voor de Islamitische Javanen die ze ontmoetten? Of bleven ze vooral vanaf enige afstand in hun Europese huizen buiten de kampongs schrijven over de Islam, de Koran en de Mohammedanen? Hoe je het verschijnsel zending beoordeelt zal uiteindelijk nauw samenhangen met een bepaalde godsdienst-sceptische houding of een juist religieus bevlogen vooringenomenheid.

De Nederlandse zending: een historiografisch overzicht

Hoe ziet het landschap van de Nederlandse zendingsgeschiedenis er globaal uit?

Zendingsgeschiedenis is een beetje 'uit' aan het raken. Ik ben weinig 'recente'

Nederlandstalige publikaties over de zending tegengekomen, en al helemaal niet van historici.¹⁵ Veel van de koloniale zendingsgeschiedenis is tegenwoordig niet in Nederland te vinden, maar in de Indonesische Archieven. De taal vormt een flinke barrière voor onderzoekers van de effecten van en reacties op de zendingsbeweging.

Deze tanende belangstelling heeft mijns inziens twee oorzaken. De eerste is het secularisatieproces van de afgelopen vijftig jaar in Nederland. Het lijkt alsof alles wat met geïnstitutionaliseerde godsdienst te maken heeft, sinds een halve eeuw minder relevant werd gevonden voor de seculiere geschiedenis, hoewel het tij wat dat betreft duidelijk aan

---

¹³ Deze beelden vormden een onderdeel van het discours dat het Europese Zelf definiëerde. Over de precieze datering van de oorsprong van deze beelden zijn de meningen verdeeld. Aristoteles wordt genoemd als voorteken van de notie van 'Het Westen', waarmee hij een grondlegger zou zijn van de tegenstelling tussen Orient en Occident. Anderen zoeken het ontstaan van een Europese identiteit in de 16-eeuwse Renaissance. De meest gangbare verklaring legt het ontstaan van de typering bij de periode van Spaanse Reconquista vanaf de 11^e eeuw na Chr.. Zie K. H. Karim, *The historical resilience of Primary Stereotypes: Core Images of the Muslim Other* in: S.H. Riggins ed., *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse* (Thousand Oaks (CA), London, New Delhi 1997) 153-182.

¹⁴ De theoloog en islamoloog Karel Steenbrink onderzocht ontmoetingen tussen Nederlanders en de Indonesische Islam tussen 1596 en 1950. Steenbrink onderscheidde vier verschillende achtereenvolgende patronen met betrekking tot de houding van Nederlanders sinds 1596: Moslims werden in het eerst patroon gezien 'respected heretics': Een mengsel van voorzichtigheid, nieuwsgierigheid en selectieve bewondering enerzijds maar wel een significante en duidelijke distantie. In het tweede patroon werden moslims gezien als 'detestable heretics': dogmatische vooringenomenheid overheerst, mede gevoed door zeventiende-eeuwse Nederlandse theologie. In het derde patroon werden moslims vooral als een directe bedreiging gezien, terwijl direct contact zoveel mogelijk werd vermeden. Dit gebeurde in de periode waarin Europeanen zich zowel letterlijk als figuurlijk verschansten in versterkte handelsforten. Het vierde patroon ontstond toen het Nederlandse koloniale bewind definitief was gevestigd. In dit patroon werd de Islam vooral gezien als '*a superstitious and backward religion*'. zie K. Steenbrink, *Dutch Colonialism and Indonesian Islam. Contacts and Conflicts 1596-1950* (Amsterdam 2006) 23,24.

¹⁵ Het belangrijkste wetenschappelijke tijdschrift op het gebied van zendingsgeschiedenis was het *Documentatieblad voor de geschiedenis van de zending en de overzeese kerken*. (DZOK) ging in 2004 ter ziele bij gebrek aan voldoende kopij.

het keren is door de hernieuwde aandacht voor 'religiegeschiedenis'. De tweede oorzaak is de dekolonisatie van 'ons' voormalige Indië. De innige verbondenheid met Indonesië die door velen zo hartstochtelijk werd verdedigd, eindigde in 1948 plotseling in een scheiding. Ons land ging door deze twee ontwikkelingen een nieuwe fase in. Het besef dat Nederland geroepen was tot iets groots en nobels aan de andere kant van de wereld verdween daarmee ook. Het is moeilijk voorstelbaar dat de zending vanaf de negentiende eeuw voor grote groepen Nederlanders een bijzonder vertrouwd begrip was.¹⁶

De geschiedenis van de zending is in Nederland voornamelijk beschreven door theologen, waarvan een groot deel zelf werkzaam is geweest op het zendingsveld. Oud-zending Sieke Coolsma schreef in 1901 het eerste monumentale boek over de zending met de veelzeggende titel *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*.¹⁷ Twintig jaar na de Indonesische onafhankelijkheid verscheen het boek van de gereformeerde Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië Indonesië (1877-1961)*.¹⁸ Beide boeken zijn sterk gekleurd door het zendingsperspectief en verhalen vooral van het succes van de zending en de groei van de christelijke kerk. De negatieve effecten die de zending teweeg heeft, werden grotendeels buiten beschouwing gelaten. De katholieken hebben in dezelfde tijd hun eigen zendingsgeschiedenis gekregen van Tiny Muskens, de latere bisschop met het boek *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit*.¹⁹ Het is een breed opgezette studie waarin duidelijke waardering doorklinkt voor de eigenheid van de Javaanse godsdienst en cultuur. Het derde deel van dit werk gaat over de positie van de katholieken in de archipel.²⁰

Een aantal onderzoekers in de werkgroep (met het gelijknamige tijdschrift) voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken heeft zich jarenlang intensief bezig gehouden met de Nederlandse zendingsgeschiedenis. Deze werkgroep heeft een formidabele prestatie geleverd door een aantal grote bronnenuitgaven over de

---

¹⁶ Een recent Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid 'De verhouding tot religieuze tradities en hun erfenis en de omgang ermee, is voor de westerse samenlevingen altijd van identiteitsbepalende betekenis geweest. Het opnieuw bepalen van deze verhouding in het huidige tijdsgewricht waarin de religieuze situatie aan ingrijpende veranderingen onderhevig is, is een zaak van fundamenteel belang die aanzienlijk meer intellectuele aandacht, politieke steun en bestuurlijke en financiële facilitering verdient dan zij nu krijgt,' *Geloven in het publieke domein* (Amsterdam 2006) 333.

¹⁷ S. Coolsma, *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901).

¹⁸ A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië Indonesië (1877-1961)*. (Franeker 1967).

¹⁹ Muskens, M.P.M., *Indonesië : een strijd om nationale identiteit : nationalisten, Islamieten, Katholieken* (Bussum 1969).

²⁰ Zie ook Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia, 1808-1942 : a documented history*. Twee delen (Leiden 2003-2007).

geschiedenis van de belangrijkste Nederlandse zendingsgenootschappen in Indonesië.²¹ Met het emeritaat van de meeste van deze onderzoekers lijkt de beoefening van Nederlandse zendingsgeschiedenis een beetje op een dood spoor beland. Ik vermoed echter dat de rijkdom aan bronnenmateriaal bij de Nederlandse onderzoeksinstituten er uiteindelijk wel voor zal zorgen dat dat de zendingsgeschiedenis haar plekje in de koloniale geschiedenis niet zal verliezen. Ondanks de levendige belangstelling en de rijke Oriëntalistische traditie die ons land in de loop van de eeuwen heeft opgebouwd, was 'ons Indië' misschien minder van 'ons' dan een Nederlandse historicus geneigd is te denken.²² Het is daarom goed om de aandacht te richten op de koloniale context van de Nederlandse zending om het werk van de zendelingen op waarde te kunnen schatten.

---

²¹ Zie bijvoorbeeld Th. Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie* (Alphen aan de Rijn 1991).

²² Vierhonderd jaar Nederlandse invloed op Java had volgens schrijfster Hella Haasse slechts geleid tot 'Krassen op een rots', hoewel dit oordeel haar uiteraard wordt betwist. Hella Haasse, *Krassen op een rots. Notities bij een reis op Java*. (Amsterdam 1970).

2. De godsdienstige situatie op Java in de negentiende eeuw

Hoe was de godsdienstige situatie op Java in de negentiende eeuw? Java had een rijke godsdienstige traditie en kan zelfs beschouwd worden als een smeltkroes van alle grote wereldgodsdiensten, uitgezonderd het jodendom. Handelaren uit China en India brachten hun godsdiensten mee naar de archipel. Vanaf de vijfde eeuw na Chr. hebben allerlei hindoeïstische en boeddhistische rijken elkaar afgewisseld. Na de val van het rijk Majapahit in de 15^e eeuw verspreidden zich Islamitische rijken.²³ Literatuur over de godsdiensten van Java is vooral te vinden op de planken van de culturele antropologie. De Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz schreef in 1959 zijn beroemd geworden boek *The religion of Java*. Ondanks het feit dat het boek volop geciteerd wordt in missiologische literatuur, is het opvallend dat Geertz in zijn werk geen enkele referentie maakt naar christelijke zending. Geertz deed als antropoloog vooral onderzoek naar de situatie in de jaren vijftig, en betrok de geschiedenis sporadisch bij zijn observaties. Over de Islam schreef hij:

“Islam came to Indonesia from India, brought by merchants. Its Mid-Eastern sense for the external conditions of life having been blunted and turned inward by Indian mysticism, it provided but a minimal contrast to the mélange of Hinduism, Buddhism, and animism which had held the Indonesians enthralled for almost fifteen centuries. Although it spread – peacefully for the most part – through almost all of Indonesia in a space of three hundred years and completely dominated Java except for a few pagan pockets by the end of the sixteenth century, Indonesian Islam, cut off from its centers of orthodoxy at Mecca and Cairo, vegetated, another meandering tropical growth on an already overcrowded religious landscape. Buddhist mystic practices got Arabic names, Hindu Radjas suffered a change of title to become Moslem Sultans, and the common people called some of their wood spirits jinns; but little else changed.”²⁴

Zo was de situatie tot in de negentiende eeuw. Tegen het einde van de eeuw begon dat te veranderen door de groeiende handelscontacten met de Islamitische hartlanden. De Nederlandse oriëntalist Snouck Hurgronjé constateerde tijdens zijn verblijf in Mekka in 1885 dat de Indonesiërs de grootste en meest actieve kolonie van de hele stad vormden.²⁵ Geertz kreeg de kritiek dat hij teveel de nadruk legde op de voor-Islamitische elementen in de Indonesische religie. Hoe kon het immers dat de triomf van de Islam zo overweldigend was gebleken in Indonesië? Een mogelijk antwoord is dat de Islam wel degelijk heel diep was

---

²³ L. Dalhuisen, M. van Selm, F. Steegh red. *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 1998) 34-46.

²⁴ C. Geertz, *The religion of Java* (Chicago 1959) 124-125.

²⁵ Geertz, *The religion of Java*, 125.

doorgedrongen in de Indonesische samenleving omdat het Soeffisme (de mystieke richting in de Islam) zich verbond met een staatscultus onder de Indonesische vorsten.²⁶ Snouck Hurgronjé wees er op dat de Islam in de negentiende eeuw volop in beweging was. In de twintigste eeuw kwam de Indonesische Islam in een nieuwe fase terecht doordat ze zich verbond met nationalistische bewegingen als de Sarekat Islam (opgericht 1911) en Muhammediyah (opgericht 1912).²⁷

Verhouding van de Nederlandse zending op Java tot het gouvernement

Hoe was de verhouding van de Nederlandse zending op Java tot het Nederlandse bestuur?

Hoewel de Nederlandse Vroegmoderne cultuur doortrokken was van christelijke godsdienst, was zending geen vanzelfsprekendheid. Onder het koloniale bewind was de zending tot in de negentiende eeuw altijd vrijwel nihil geweest. De regering verbood zelfs expliciet evangeliserende activiteiten onder 'Mahomedanen', bang als ze was voor elke vorm van onrust in het uitgestrekte rijk.²⁸ Groen van Prinsterer beklaagde zich daar over: "In Nederland mag niets voor roomschen en Israëlieten, in Java niets voor mahomedanen of heidenen aanstootelijk zijn."²⁹ De gedachte aan zending onder de heidenen dateerde al uit de VOC-tijd (1610-1799). Theologen als Voetius en Hoornbeek hadden er over geschreven en in de zeventiende eeuw werd al gewerkt aan vertalingen van delen van de Bijbel in o.a. het Maleis.³⁰ In de VOC tijd waren er wel riant betaalde predikanten werkzaam in de koloniën, maar die preekten vooral voor de eigen Nederlandse 'parochie'. Ze fungeerden als broodnodige disciplinerende factor voor het Nederlandse personeel. In de zeventiende en achttiende eeuw werden in totaal zo'n 600 predikanten uitgezonden in dienst van de VOC.³¹ Nadat de Fransen in 1813 werden verslagen ressorteerde Nederlands Indië onder het gezag van het Nederlandse departement van Koloniën. Voor het uitzenden van zendelingen naar een bepaald gebied was toestemming nodig van het Nederlands Gouvernement. In 1854 werd deze verplichting expliciet vastgelegd in het Regeringsreglement, artikel 123. Dat luidde:

---

²⁶ Zie verder Mark R. Woodward, *Islam in Java. Normative Piety and Mysticism in the Sultanate of Yogyakarta*. (Arizona 1989) 3.

²⁷ zie verder M.P.M. Muskens, *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit*. (Bussum 1969) en Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië*, 45.

²⁸ Coolsma, S., *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901) 871.

²⁹ *Stukken betreffende de oprichting van een Christelijk-Hervormde school in Den Haag* in: Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap Negende Deel, deel II 1842-1876* (Den Haag 1991), 370.

En ook in een brief aan de koning in 1844, zie J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer en het internationale Réveil* in: J. de Bruijn, G. Harinck red., *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 85.

³⁰ De *Heidenbode*, maart 1862 en J.L. Joosse, *Kerk en zendingsbevel* in: G.J. Schutte red., *Het Indisch Sion : de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 27.

³¹ J.L. Joosse, *Kerk en zendingsbevel* in: G.J. Schutte red., *Het Indisch Sion*, 32.

“De Christen-leeraars, priesters en zendelingen moeten voorzien zijn van eene door of namens den Gouverneur te verleenen bijzondere toelating, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van Nederlandsch-Indië te mogen verrigten. Wanneer die toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden ingetrokken.”³²

Over het algemeen werd deze toestemming zonder al teveel problemen verleend. In 56 van de 820 gevallen tussen 1856 en 1911 gebeurde dat niet en in 81 gevallen voorwaardelijk.³³ Wat de weigerredenen precies waren en of er bepaalde gebieden stelselmatig werden afgeschermd wordt uit de bronnen niet duidelijk.

Tot de jaren tachtig werd Nederland vooral door liberalen geregeerd. Na 1888 probeerden confessionele politici zoals de Anti-Revolutionaire minister van Koloniën L.W.C. Keuchenius de zending wel een bevoorrechte positie te geven. Vickers zegt dat de regering zendelingen effectief wist te weren uit Islamitische gebieden in Indonesië, omdat dat een onnodige provocatie van de Islam zou opleveren.³⁴ De achtergrond hiervan was de Java-oorlog die van 1825 tot 1830 had gewoed. Nederland had na de afloop van deze oorlog de zeggenschap over heel Java verworven door de onderwerping van de binnenlandse vorsten.³⁵ Gouverneur-generaal Johannes van den Bosch voerde in 1830 het beruchte cultuurstelsel op Java in. Begrijpelijkerwijs zat de Nederlandse regering niet te wachten op onruststokende zendelingen op Java. Want rust ging voor de regering voor alles. Moslims bekeren zou mogelijk kunnen leiden tot onrust onder de bevolking. Het roepingsbesef van de piëtistisch georiënteerde zendelingen - gehoorzaamheid aan de grote opdracht van Jezus boven gehoorzaamheid aan aardse machthebbers - zorgde nog wel eens voor een ambivalente verhouding tot het Nederlandse gezag.³⁶ Zending Vermeer van de NGZV mocht zich vestigen in Tegal op Java bij wijze van uitzondering omdat daar al een kern van christenen aanwezig was die de komst van een zending legitimeerde. Bovendien was het voor de kersverse NGZV zending een welkom aanknopingspunt. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de zendingsgenootschappen weinig protest aantekenden tegen dit

---

³² J. T. Parmentier, *De houding van de koloniale overheid ten opzichte van de gereformeerde zending in Nederlands-Indië (1859-1916)* in: D. Th. Kuiper e.a. red., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Jaargang 6 (Kampen 1992) 19.

³³ Parmentier, *De houding van de koloniale overheid ten opzichte van de gereformeerde zending*, 20.

³⁴ A. Vickers, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge 2005) 22.

³⁵ J. Pemberton, *On the Subject of "Java"* (Ithaca NY 1994) 69.

³⁶ Zie onder andere S. Coolsma over de verhouding met gouverneur Mijer in *Terugblik op mijn leven*. (Den Haag 1925).

restrictieve regeringsbeleid omdat er genoeg onontgonnen zendingsgebieden overbleven, waar het zendingswerk bovendien een veel dankbaardere taak bleek te zijn.

3. De Nederlandse zending: historisch overzicht

De 'Zendingseeuw'

In de negentiende eeuw kwam er in het protestantse deel van Europa een enorme beweging op gang die er voor zou zorgen dat deze eeuw bekend zou komen te staan als de 'zendingseeuw'. Er ontstond een nieuw besef van een verantwoordelijkheid ten opzichte van de wereld om het evangelie te verspreiden. Brian Stanley toont aan dat de 'Moderne missionaire beweging' in feite een produkt is van de Verlichting. Het protestantisme van de negentiende eeuw legde sterk de nadruk op rationaliteit. De waarheid van het christelijk geloof was universeel en het kennen van de waarheid was van het allergrootste belang. Een andere typische trek van de tijd waarin de zendingseeuw begint is de nadruk op het individu. Meer dan ooit in de geschiedenis kwam de nadruk te liggen op het individuele zielenheil.³⁷ Deze beweging bestond uit twee verschillende componenten: ten eerste de 'Great Awakening' die in de achttiende eeuw die door Amerika en Engeland golfde en ten tweede de continentale tegenhanger die wordt aangeduid als het 'Piëtisme' dat zich vanaf de achttiende eeuw vooral vanuit het Zuid-Duitsland verspreidde. In het diepe zuiden van Duitsland, vanuit het plaatsje Hernhutt, namen graaf Nikolaus van Zinzendorf en zijn volgelingen het voortouw voor een wereldwijde zendingsactiviteit, onder andere in de Nederlandse Caraïben. De huidige Surinaamse Evangelische Broedergemeenten zijn bijvoorbeeld gesticht door de Hernhutters. In Engeland werd deze periode ingeluid door William Carey in 1792. In 1792 werd door Carey de Baptist Missionary Society opgericht.³⁸ De Britse zendeling David Livingstone (1813-1873) werd wereldberoemd door de expedities die hij maakte in dienst van de London Missionary Society door het hart van 'donker' Afrika. De boeken die hij daarover schreef vonden gretig aftrek in heel Europa. In Engeland en de rest van Europa werd hij geportretteerd als held en als strijder voor christendom en beschaving. Honderden andere zendelingen gingen naar gebieden in Afrika, de Caraïben, India en China. Ze verkondigden het evangelie, streden tegen misstanden als de slavernij en leverden een bijdrage aan wetenschappelijke kennis over tot dusver onbekende gebieden.³⁹

---

³⁷ Brian Stanley, *Christian Missions and the Enlightenment* (Cambridge 2001) 4,5.

Zie verder Mary Heimann, *Christianity in Western Europe from the Enlightenment* in: Adrian Hastings ed., *A World History of Christianity* (Cambridge 2000) 458-505.

³⁸ Traditioneel wordt William Carey's *An Enquiry into the Obligations of Christians, to use Means for the Conversion of the Heathens* (Leicester 1792) gezien als de markering van het nieuwe zendingstijdperk. De heldenstatus van William Carey is tegenwoordig wel aan erosie onderhevig, zie Andrew Porter, *Religion versus empire? British Protestant missionaries and overseas expansion, 1700-1914*. (Manchester 2004) 15.

³⁹ Johan Krapf (1810-1881) streed bijvoorbeeld in dienst van de London Missionary Society in Kenia tegen de slavenhandel van de Arabieren, daarnaast ontdekte hij de Kilimanjaro en stelde hij het Swahili op schrift, zie *Travels and Missionary labours in East Africa* (London 1860).

Genootschappen

Voor het begin van de negentiende eeuw was de verbreiding van het christendom exclusief een zaak van de kerk geweest. De beweging die in de negentiende eeuw op gang kwam zorgde er echter voor dat de zending een eigen leven ging leiden naast de kerk. Het werd een para-kerkelijke beweging. Er werden tientallen genootschappen en verenigingen opgericht, die vaak de grenzen van kerkelijke denominaties overschreden. Het doel van deze verenigingen was puur en alleen het bevorderen van de 'Zendingszaak'. Deze nieuwe houding leidde tot een enorme golf van activisme. De genootschappen brachten het nieuwe zendingsbesef bij de mensen thuis. Dit gebeurde door middel van een publicitair offensief dat zijn weerga niet kende. Alle middelen die voorhanden waren werden ingezet; van dikke boeken tot kleine traktaatjes, rondreizende predikers, massabijeenkomsten en kleine lokale zendingsafdelingen. Het droeg allemaal bij aan een nieuw ontwaken van het besef dat er een belangrijke roeping was voor de christenen.⁴⁰ Deze beweging past binnen de trend van de opkomst van allerlei genootschappen.⁴¹ Peter van Rooden ziet in deze periode een omslag van een christendom dat zich voor het eerst gaat manifesteren in de private sfeer, terwijl voorheen het christendom veel meer een zaak van de publieke (politieke) sfeer was. Juist dit maakt de zending tot een typisch 'Modern' verschijnsel.⁴²

De Nederlandse zending

In Nederland kwam de moderne zending relatief laat op gang. De verandering in de zendingspraktijk van de negentiende eeuw was volgens zendingshistoricus Thomas van den End vierledig: Zending werd voortaan genootschappelijk georganiseerd, was niet langer uitsluitend verbonden aan denominatie of confessie, niet langer gebonden aan nationaliteit en de eis van een academische opleiding verviel.⁴³ Naast de Moravische broeders (Hernhutters) opereerden in de eerste helft van de eeuw alleen het Nederlands Zendingsgenootschap (opgericht in 1797, voortaan NZG genoemd). De 'zendingseeuw' die

---

⁴⁰P. van Rooden, *Nineteenth-century Representations of Missionary Conversion and the transformation of Western Christianity*. Gepubliceerd in diverse wetenschappelijke tijdschriften, geraadpleegd op <http://www.xs4all.nl/~pvrooden/Peter/publicaties/2000a.htm> op 28 februari 2008.

⁴¹ In 1866 werd in Nederland de 'Maatschappij tot nut van den Javaan' opgericht, zie Maartje J. Janse, *De geschiedenis van de "Maatschappij tot nut van den Javaan", 1866-1877* (Hilversum 1999) 24. Zie verder: W. W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. (Utrecht 1988).

⁴² Van Rooden stelt dat de confessionele staat de horizon vormde waartegen allerlei vormen van religieuze beïnvloeding moeten worden gezien; populaire religiositeit moest altijd door de overheid ondersteunde kerken betugeld worden. De omslag naar het christendom in de private sfeer mobiliseerde de massa voor het christendom, terwijl de overheid zich veel terughoudender op ging stellen. Zie Peter van Rooden, *Vroomheid, Macht, Verlichting*. in tijdschrift *De Achttiende Eeuw*, afl. 32 (Amsterdam 2000), 57-75.

⁴³ Thomas van den End, *Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht in: Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997, twaalf opstellen* onder redactie van Th. van den End, Chr. G.F. de Jong e.a. (Zoetermeer 1997) 2,3.

in 1797 aanving met de oprichting van het NZG, valt te verdelen in twee duidelijk afgebakende perioden.⁴⁴ Vanaf de jaren vijftig en zestig ontstonden een aantal nieuwe zendingsverenigingen doordat velen zich niet meer konden vinden in de koers van het NZG. Dit was een gevolg van twee ontwikkelingen. Ten eerste werkte het NZG veel samen met de officiële 'Protestantse Kerk' van Indië, die in het leven was geroepen door de Nederlandse regering. Het NZG was in grote mate gebonden aan deze gouvernementskerken en moest zich schikken naar de Nederlandse liberale politiek, die vooral uit was op het vermijden van onrust. Ten tweede ontstond in Nederland een theologische controverse die zich uitsplitste in twee bewegingen: de Groninger theologie en het Réveil.

De eerste beweging onder leiding van Petrus Hofstede de Groot nam afstand van het strikte Calvinisme en vond dat zending vooral een kwestie van opvoeding en beschaving was. De vader van de Réveilbeweging, Groen van Prinsterer, vond dat een mens alleen vrede kon krijgen 'door het bloed des kruises'. Teruggrijpend op het piëtisme werd 'geloof' tegenover 'ongeloof' voor hem een absolute tegenstelling. Hij wilde dat de kerk en de zending zouden terugkeren naar de gereformeerde belijdenisgeschriften. Een en ander had grote gevolgen voor de opvattingen over zendingsstrategieën. Orthodoxe Réveilmensen vonden dat iemand van eenvoudige komaf en met een oprecht geloof een goede zendeling kon zijn. Dit stond haaks op de opvattingen van het NZG die juist streefde naar professionalisering van de opleiding tot zendeling. Orthodox gereformeerden en 'bevindelijken' die vonden dat de 'moderneren' of 'half-modernen' het ware evangelie tekort deden, gingen vanaf de jaren vijftig over tot het stichten van aparte zendingsgenootschappen en -verenigingen. Zo ontstonden deels vanuit de afgescheiden kerken de Nederlands Gereformeerde Zendings-Vereeniging (NGZV), de Nederlandse Zendings-Vereeniging (NZV) en allerlei lokale afdelingen, zoals de Utrechtse Zendings-Vereeniging en de Haarlemse Zendings-Vereeniging.⁴⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat er ondanks de groeiende denominationele versplintering van de zendingsgenootschappen wel een zekere oecumenische geest bewaard bleef. Er werd onderling veel samengewerkt. Besturen bezochten elkaars congressen en maakten afspraken over de verdeling van werkvelden. De NGZV was dus een duidelijke exponent van de Réveilbeweging. Dit kwam onder andere tot uiting in de gewenste scholing van de

---

⁴⁴ De term 'zendingsseeuw' is ontleend aan de titel van het werk van S. Coolsma, *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901).

⁴⁵ Th. van den End, *Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht*, in: Van den End, De Jong e.a. red., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. (Zoetermeer 1997) 1-16. en A. Th. Boone, *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)* (Zoetermeer 1997) 33.

potentiële zendingen. Een theologische opleiding werd niet nodig gevonden en het onderwijs werd door het bestuur van de zending zelf ter hand genomen in een seminarie.⁴⁶

De zending vanuit Nederland was voor het grootste deel gericht op de Nederlandse overzeese gebieden en voornamelijk naar de niet-Islamitische gebieden in de hele Indonesische archipel. 400 jaar Nederlandse aanwezigheid op Java heeft niet geleid tot een grootschalige kerstening van de Javaansche bevolking, hoewel Java veel verdergaand onder direct Nederlandse bestuur viel dan de rest van de Indische archipel. De echte groei van het christendom op Java heeft vooral sinds de onafhankelijkheid van Indonesië in 1948 plaatsgevonden. Het christendom vormt er vandaag een kleine minderheid van zo'n 8 %.⁴⁷

---

⁴⁶ Dit seminarie heeft maar kort bestaan doordat er al in het eerste jaar een conflict rees met de kwekelingen over het meenemen van een de echtgenoten naar het zendingsveld. Na de sluiting van het seminarie werd de opleiding uitbesteed aan verwante genootschappen in binnen- en buitenland. Zie H. Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie.* (Zoetermeer 2001) 9,10.

⁴⁷ CIA world factbook www.cia.gov geraadpleegd januari 2008.

4. De NGZV van 1861-1891: een overzicht

Op 30 oktober 1859 werd de eerste openbare bijeenkomst van de vereniging gehouden in de Schotse zendingskerk te Amsterdam.⁴⁸ De voorzitter van de vereniging was ds. Carl Schwartz, een bekende zendeling onder de joden in Amsterdam. De NGZV was een relatief kleine vereniging in verhouding tot de andere zendingsverenigingen uit het Réveil en was een directe afsplitsing van het NZG. Het eigenlijke zendingswerk van de NGZV begon in 1862 in de residentie Tegal. Aart Vermeer werd, gesponsord door de Haarlemse Zendingsvereniging en gesteund door de goedwillendheid van resident A.A.M.N. Keuchenius, de eerste zendeling die de bekering der heidenen op Java ter hand moest nemen. Na 1891 kregen de deputaten van de onder leiding van Abraham Kuyper ontstane Gereformeerde Kerken het voor het zeggen in de zendingsaangelegenheden van de NGZV. Daarmee werd de zending weer een kerkelijke aangelegenheid en kwam er een einde aan deze eerste periode van genootschappelijke zending.

In 1939 verscheen van de hand van dominee D. Pol een eerste overzicht van het werk van de NGZV getiteld: *Onze zendingsvelden. Midden-Java ten Zuiden*. Pol schreef over wat hij noemde 'de Oude Zendingsgeschiedenis (1861-1891)':

"De N.G.Z.V. was bij den aanvang en vooral bij de voortzetting van haar zendingsactie veel meer aan het laveeren, den richtigen koers te vinden, dan dat zij zeilde op het goedsgestelde [sic] kompas van een welbewust en met volharding doorgezet plan. En evenzeer, dat haar sloopke, al voer het in de kalme wateren van Indië, toch veel te zwaar beladen was, om veel te kunnen vorderen in de richting van de gewenschte haven, zelfs bij al maar gunstigen wind."⁴⁹

Zendeling Vermeer deed erg zijn best, maar was nogal pover opgeleid. Hij sprak nauwelijks Maleis en Javaans en het lukte hem niet goed om contact te maken met de plaatselijke bevolking. Uit frustratie over de moeizaamheid van het werk besloot hij dat de beste methode van zending via de opvoeding van kinderen verliep.⁵⁰ Later kwam Vermeer in conflict met de NGZV omdat hij teveel aandacht besteedde aan zijn alsmaar uitdijende pleeggezin en te weinig tijd stopte in het eigenlijke zendingswerk. Bij gebrek aan financiële middelen opende Vermeer een toko (winkel) om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. De

---

⁴⁸ De calvinistische traditie van het woord leeft hier vandaag nog steeds voort. Abraham Kuyper gaf er zijn eerste VU- colleges. De Schotse zendingskerk heet tegenwoordig de Kleine Komēdie en doet dienst als theater, en wordt wel het mekka van het Nederlands cabaret genoemd.

⁴⁹ D. Pol, *Onze Zendingsvelden. Midden-Java ten Zuiden* (Hoenderloo 1939) 133.

⁵⁰ *Heidenbode*, februari 1863, 63.

NGZV ontsloeg Vermeer hierom als zendeling, hoewel deze breuk later weer werd geheeld.⁵¹ De NGZV zond tussen 1861 en 1894 slechts acht zendingen uit. Ter vergelijking: in de ‘kerkelijke periode’ tussen 1894 en 1931 werkten er in totaal 105 arbeiders in dienst van de Gereformeerde Kerken op Java.⁵²

In 1891 besloot de voorlopige gereformeerde synode onder leiding van Abraham Kuyper een inspectie uit te voeren naar de zending op Java. Ds. Lion Cachet moest gaan bekijken of:

“metterdaad de Kerken uit Mohammedanen en Heidenen vergaderd, genoegzaam de ware gestalte van eene Kerke Christi vertoonen; of er ambten zijn ingesteld naar den Woorde Gods; (...) of haar kerkverband berust op de zuivere belijdenis; of de regeling van haar kerkelijk leven in overeenstemming is met de beginselen van gereformeerde kerkregering... enz.”⁵³

Hij schreef er een boek over dat een verbluffend staaltje Hollandse rechtlijnigheid te zien gaf.⁵⁴ De inspectie leidde tot het ontslag van zendeling Vermeer en een breuk met de succesvolle Javaanse prediker Sadrach. Deze charismatische Javaan wist duizenden volgelingen om zich heen te verzamelen. Zijn theologie en de manier waarop hij zich als leider presenteerde leidde echter tot grote spanningen met het ‘moedergenootschap’. De NGZV zag zichzelf althans graag zo, maar moest wel erkennen dat de beweging van Sadrach vooral een inheems Javaanse beweging was. Pol worstelde in zijn geschiedschrijving nog steeds met de Sadrach-kwestie. Over Lion Cachet schreef hij:

“Dat zijn spiedende inspecteursblik misziet, zouden wij niet gaarne beweren (...) Toch raakt men bij het lezen van zijn in zoo goeden stijl geschreven boek den indruk niet kwijt, dat Ds. Cachet te weinig op de hoogte is met het Javaansche volk, met de Javaansche toestanden en met de eigensoortigheid van het Javaansche zendingswerk.”⁵⁵

Tijdens de ontmoeting van Sadrach en Cachet liet deze laatste hem op een matje zitten in zijn eigen pendopo (typisch Javaans soort huisje); een gebaar dat in de Javaanse samenleving alles te maken had met status en erkenning. Het getuigde van Cachets’ minachting, door collega Wilhelm ook wel de kwaal van ‘het Hollandisme’ genoemd.⁵⁶ De crisis die

---

⁵¹ Financiën waren overigens een voortdurende bron van zorg. De *Heidenbode* stond keer op keer vol met smeekbeden van de redactie om meer geld te geven aan de zendingszaak.

⁵² Reenders, *Gereformeerde zending. Een bronnenpublicatie*, (Zoetermeer 2001) 16, 48 en 856.

⁵³ D. Pol, *Onze Zendingsvelden. Midden-Java ten Zuiden* (Hoenderloo 1939) 159.

⁵⁴ F. Lion Cachet, *Een jaar op reis in dienst der zending* (Amsterdam 1896).

⁵⁵ D. Pol, *Onze Zendingsvelden. Midden-Java ten Zuiden* (Hoenderloo 1939) 159.

⁵⁶ Ibidem.

veroorzaakt werd door de breuk met Sadrach donderde nog decennialang na in de gereformeerde zending, zo blijkt uit de bronnenpublicatie van Reenders.⁵⁷

Doelstellingen en werkwijze van de NGZV

De NGZV wilde zending bedrijven onder de Heidenen, “gemeenten die zich zelfven onderhouden, en het vormen van inboorlingen tot evangelisten en leeraars”⁵⁸ maar daarnaast ook een bewustwording op gang brengen onder christenen. De zendingszaak was een belangrijke taak die door de kerken niet serieus genoeg genomen werd:

“Een en ander moge dienen tot opwekking van meerdere belangstelling in het werk der Zending. Onbekend maakt onbemind. Wij vragen niet in de eerste plaats *geld* voor de Zending, maar wel, dat met *kennis neme*, van den geestelijken nood der Heidenen en Mahomedanen, en van hetgeen gedaan wordt, en kan worden, om naar ‘s Heeren bevel hun het Evangelie te brengen.”⁵⁹

Het kenmerk van de NGZV was dat ze zichzelf ‘gereformeerd’ noemde en dat ze in haar zendingsarbeid op dezelfde belijdenis wenste te staan als de belijdenis waarop de kerk was gegrond. De NGZV was een echte grassrootsbeweging, met 17 lokale afdelingen in het land, die regelmatig bidstonden organiseerden voor het werk van de zending en tegelijkertijd het broodnodige geld bij elkaar collecteerde, een combinatie die toen al wel eens enige ergernis wekte. Er werden propagandisten en agenten in dienst genomen, die leden moesten werven en de oprichting van lokale afdelingen moesten bevorderen. Deze mensen reisden door het land, hielden voordrachten en bezochten predikanten en vooraanstaande geestverwanten. Ten tweede werden er jaarfeesten gehouden. Deze bestonden uit een bidstond met een ‘opwekkende rede’ op de avond voor de jaarvergadering. De volgende dag werd ‘s morgens een huishoudelijke vergadering gehouden. Er werden verkiezingen gehouden en de leden konden meepraten over de jaarverslagen en bestuursvoorstellen, bijvoorbeeld over weduwenpensionering of het aanschaffen van een drukpers.⁶⁰ ‘s Middags werden er thema’s met betrekking tot de zending besproken. De dag werd afgesloten met een feestelijke bijeenkomst in de Schotse Zendingkerk of in het Vondelpark, waar opnieuw een rede werd gehouden. Het derde communicatiemiddel dat werd ingezet was het verenigingsorgaan, de *Heidenbode*.

---

⁵⁷ ‘Sadriachiaanse’ gemeenten vermeldden bijvoorbeeld mensen die niet met Sadrachianen huwden als weduwe of weduwnaar in hun administratie. Als tegenmaatregel werden de Sadrachianen geweerd van de gereformeerde avondmaalstafel. zie Reenders, *Gereformeerde Zending*, 671.

⁵⁸ *Heidenbode*, juli 1862, 33.

⁵⁹ *Heidenbode*, augustus 1889.

⁶⁰ *Heidenbode*, november 1867, 25.

Doel en verspreiding van de Heidenbode

De *Heidenbode* verscheen van 1861 tot 1902 en fuseerde later met het blad *Het Mosterdzaadje*. Vanaf 1903 verder als *Het zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. De verspreiding van het blad schommelde telkens tussen de twee- en vierduizend. In 1864 waren er 1889 leden, in augustus 1889 werd melding gemaakt van oplage van 4000.⁶¹ Alle leden die één gulden of meer per jaar aan de vereniging contribueerden, kregen het blad gratis toegezonden.⁶² Dat bedrag was zodanig laag dat ieder gezin het waarschijnlijk wel kon betalen. Het valt dus te veronderstellen dat bijna alle leden van de vereniging het blad thuis ontvingen.⁶³ Overigens was deze ene gulden maar ternauwernood toereikend en de verspreiding van het blad bleef voor de vereniging een flinke kostenpost.⁶⁴ Het doel van het blad werd omschreven in het eerste nummer van de *Heidenbode*.

“Dit blad wil dan in de eerste plaats het een en ander mededeelen van hetgeen de Heer onze Vereeniging doet ondervinden, en zal onze zegeningen en teleurstellingen ter kennis van onze leden en alle vrienden der Zendings-zaak brengen, opdat zij met ons danken en bidden, lijden en zich verblijden. Doch hierbij zullen wij niet blijven staan; maar tevens geregeld het belangrijkste op het Zendingsgebied, de ondervindingen der Duitsche, Fransche, Engelsche en Amerikaansche Vereenigingen in een *Overzicht* mededeelen, zoodat men door dit blad, zoo God wil, met den strijd en den buit van het geheele Zendingsveld bekend gemaakt zal worden.”⁶⁵

Uit deze intentie blijkt de verbondenheid met de wereldomvattende ‘Zendings-zaak’. Dat het woord met een hoofdletter geschreven werd, geeft aan welke waarde er aan werd toegekend.

De *Heidenbode* werd in de eerste verschijningsjaren voor de helft gevuld met verhalen van zending uit alle delen van de wereld. Verhalen en gravures werden uit Engelse en Duitse tijdschriften overgenomen. Het waren bijvoorbeeld anekdotes over de gebruiken van volkeren, heldendaden van zendelingen en de voortgang van het evangelie over de hele wereld. Het moet de lezers ongetwijfeld het gevoel hebben gegeven dat ze deel uitmaakten van een grootse onderneming die de hele wereld omvatte. Favoriete landen in de berichtgeving waren bijvoorbeeld Madagascar, Alaska, Persië, Suriname en China. Voortdurend wordt er gesproken over ‘de Zendingszaak’. Het blad heeft wel iets weg van

---

⁶¹ *Heidenbode*, september 1864, 19.

⁶² *Heidenbode*, augustus 1889.

⁶³ De statistieken laten zien dat er ongeveer evenveel leden als lezers waren. Zie Reenders, *Bronnenpublicatie*, bijlage C en D, 845, 846.

⁶⁴ in *Heidenbode*, oktober 1862 wordt melding gemaakt van het tweede jaarfeest, waar onder andere lang werd gedebatteerd over de uitgave en inrichting van de *Heidenbode*.

⁶⁵ *Heidenbode*, november 1861.

een spannend geschiedenismagazine. Het geeft een mooie inkijk in de de dingen die de gemoederen van de mensen in de negentiende eeuw bezig hielden, zoals bijvoorbeeld de afschaffing van de slavernij in Suriname, een cholera-epidemie in China, weduwenverbrandingen in Engels-Indië en geruchten over de mogelijke dood van Dr. Livingstone in Afrika.⁶⁶

De zendelingen onderhielden een maandelijks correspondentie met de vereniging. Een brief Nederlands Indië naar Nederland of vice versa was ruim een maand onderweg. In het archief zijn dikke stapels correspondentie te vinden. Brieven werden vaak letterlijk overgenomen in het blad, meestal één tot maanden na de dagtekening van de brief. De redacteurs namen daarbij wel de vrijheid om de brieven in te korten.⁶⁷ Op de laatste pagina werden activiteiten aangekondigd van lokale afdelingen, van verwante organisaties en genootschappen. Tevens werden steevast de binnengekomen giften en collecteopbrengsten vermeld.

---

⁶⁶ *Heidenbode*, 1868, nr. 3, 8 en 12.

⁶⁷ Een steekproefvergelijking van de hanenpotencorrespondentie met de gepubliceerde versie laat zien dat de redactie soms zinnen samenvatte en herschreef. De breedvoerige stijl van schrijven maakte dat zowel noodzakelijk als eenvoudig. De zendelingen lazen zelf ook in het blad en hielden dus een vinger aan de pols.

5. Geweld, barbarij, reinheid en waarheid

De redactionele commentaren en de correspondentie van zendelingen in de *Heidenbode* met betrekking tot de Islam bevatten de sporen van een lange traditie van stereotypingen. De teksten van zendelingen over de Islam zijn onlosmakelijk verbonden met hun visie op de Javaan en de Heidenen in het algemeen. De thema's; geweld, barbarij, reinheid en waarheid trekken hun sporen in de *Heidenbode*. Dat betekende niet dat er uitsluitend negatief werd gedacht en geschreven door de zendelingen over de Javanen, maar het laat de Europees-christelijk gerichte denkwereld zien die schuilging achter de observaties en commentaren van de zendelingen.

Geweld

Zo af en toe drongen er geruchten door tot de zendelingen over ongeregeldeheden gepaard met de dreiging van geweld in de omliggende dorpen van een zendingspost. Zending Vermeer maakte bijvoorbeeld melding van gewelddadige dreigementen toen een inheemse medewerker van Vermeer, Leonard, had tot diep in de nacht het evangelie had uitgelegd aan een groep van 25 mannen te Poerbolingo, waar nog geen christelijke gemeente was. De loerah, het dorpshoofd, was daarop in woede ontstoken. Hij had alle belangstellenden bedreigd: "dat zoo zij Christenen wilden worden, zij daar niet mochten wonen; dat, zoo zij weder naar de bijeenkomsten, die de christenen hielden, durfden gaan, hij hunnen huizen omver zou halen, enz. enz." Vermeer reisde dadelijk af naar de 'adsistent-resident' en vervolgens naar de resident om de zaak van Leonard en de plaatselijke christenen te behartigen.⁶⁸ In 1865 gingen er geruchten dat er opstandelingen waren die alle Europeanen in Tegal wilden vermoorden. Vermeer koos er bewust voor om in zijn huis te blijven en niet in te trekken bij andere Europeanen die beter versterkte en beveiligde huizen hadden. Hij trof voorzorgsmaatregelen voor het geval hij zou komen te overlijden. De opstandelingen werden opgepakt en in de gevangenis gegooid, waar ze werden opgezocht door Vermeer:

"Voor de eerste vier dagen bracht ik dan menig bezoek in de gevangenis, somtijds door Leonard, soms ook door Laban vergezgd. Veel spreken was echter niet mogelijk, en wat wij

---

⁶⁸ De interventie van Vermeer had duidelijk effect. Hij vertelt over de ontmoeting met de Javaanse resident: "de regent was zoo boos op dien loerah, dat hij hem dadelijk wilde laten roepen en hem zijne fout in mijne tegenwoordigheid onder het oog brengen. Ik verzocht hem, dit niet te doen. Wat verlangt gij dan mijnheer? Als het u belijft mijnheer, zeg het dien loerah dan, als ik weg ben. Het is misschien beter als ik er niet bij ben op hem te knorren, en ik verzoek u zeer hem niet meer straf op te leggen als hem te leeren, dat hij zich niet mag verzetten tegen de wetten van het gouvernement, dat bepaald niet wil dat iemand, wie dan ook, Chinees zoo min als Mohammedaan of Christen, om zijn geloof bemoeielijkt zal worden." zie *Heidenbode*, januari 1865, 40.

spraken kon moeilijk iets anders zijn dan een wijzen op de zonde, gepleegd jegens God, een opwekken tot openhartige bekentenis waar schuld was, vooral aan God, maar ook aan de door hem gestelde overheid en een vragen om vergiffenis aan Hem, jegens wien men misdaan had."⁶⁹

Maar over het algemeen legde de *Heidenbode* meer nadruk op vreedzame ontmoetingen met moslims dan dat er sprake was van een duidelijk vooroordeel dat de Islam inherent gewelddadig zou zijn.

Barbarij

Degenen die buiten de wereld van christendom leefden, waren in de optiek van de NGZV-zendingen hopeloos verloren. Het waren barbaren die een zedelijk besef misten, geen fatsoen kenden, en hadden geen goede smaak hadden. Vermeer vond de toestand van de Javanen bijzonder beklagenswaardig en treurig. Ze leefden volgens hem in een welhaast dierlijke toestand:

“De arme Javaan! Waarom werd hij gedoemd een leven te leiden dat een leven is, niet door één Europeaan begeerd? Het is zoo, hij is, over het geheel genomen, onvatbaar voor de hoegrootheid zijner rampen, maar waarom? Omdat hij tot hiertoe zoo weinig zag doen om hem op te heffen uit den bijna dierlijken toestand, waarin zoo talloos veel Javanen nog leven, en waarin ja wel eens verandering komen zal, maar wanneer? Zeker niet spoedig zoo het Evangelie hem niet opheft, hem tot mensch maakt, tot bewustheid, mensch te zijn, brengt.”⁷⁰

Deze toestand gold niet alleen de Javaan, maar categoriaal de hele wereld buiten het christendom:

“Zeshonderd millioenen menschelijke wezens, liggende in de koude, donkere, doodelijke atmosfeer van het Heidendom, gereed om af te glijden in het nog donkerder verblijf van den dood! Eenhonderd millioen, misleid door dat barbaarsch bedrog, dat de halve maan in de plaats van het kruis geplant heeft, en de eenmaal schoonste en meest bevoorregte gedeelten der aarde met onvruchtbaarheid geslagen heeft (...)”⁷¹

De Islam had in de optiek van deze schrijver de hele Oriëntaalse wereld bedorven en onvruchtbaar gemaakt. Met onvruchtbaarheid bedoelde de auteur zowel geestelijke onvruchtbaarheid, waardoor het evangelie geen ingang meer vond in de gebieden van de Islam, als ook het bederf van de hele cultuur. Op een subtiele manier worden hier de goede smaak en een morele standaard met elkaar gemengd. Christendom en beschaving gingen in de opvatting van negentiende-eeuwse zendingen hand in hand:

---

⁶⁹ *Heidenbode*, januari 1865, 40.

⁷⁰ *Heidenbode*, april 1864, 47.

⁷¹ Er wordt hier een Amerikaans boek geciteerd en vertaald, *Herleving van het oorspronkelijk christendom*, waarschijnlijk door redacteur Carl Schwartz, *Heidenbode*, februari 1863, 66.

“Het natuurlijke van den Javaan, die niet veel met Europeanen in aanraking komt, is in het oogvallend, en mijns insziens wordt hier evenzeer de lage trap van ontwikkeling waarop zij staan als de mogelijkheid van opheffing uit dien lagen staat zichtbaar. Ik voor mij geloof, dat als men de Javanen goed weet te leiden het een menschenras is, dat zeer zeker door weinigen overtroffen wordt in trouw en hulpbetoon. Het is waar, dat ook kwade trouw en kwade wil ruimschoots vertegenwoordigd worden; maar hoe kan dat ook anders bij een volk, dat geheel in den natuurstaat leeft en door zedelijke voorschriften en wetten zo weinig gebonden is; een volk bij hetwelk het voorbeeld van Christelijke liefde en de daarmee zoo onafscheidbaar verbonden Christelijke wandel zoo schaarsch is?”⁷²

De relatie tussen christendom en beschaving was een gecompliceerde kwestie waar verschillend over werd gedacht. Was het christendom een voorwaarde voor beschaving of was beschaving juist een voorwaarde voor het christendom? Moest een zendeling zich eerst toeleggen op het geven van onderwijs en medische zorg of moest hij zich vooral bezig houden met evangelieprediking? Vermeer ontkende niet dat er enige vorm van ontwikkeling plaats had gevonden in de geschiedenis van de Javanen, hoewel het christendom nog geen vaste voet aan de grond had gekregen. Hij vond dat er wel een vorm van beschaving mogelijk was zonder het christendom, zoals in de Griekse en Romeinse geschiedenis, maar christendom zou te allen tijde gepaard gaan met beschaving, zo bleek volgens hem uit de geschiedenis van Europa. Met betrekking tot de zendingsstrategie van de NGZV betoogde ene broeder Esser op een jaarlijkse zendingsdag dat er een onderscheid was tussen ‘christianisatie’ en ‘evangelisatie’. Het eerste was een taak van het zendingsgenootschap. Het laatste kon alleen de Heer zelf door zijn Heilige Geest.⁷³ Het piëtistische idee van geestelijke vernieuwing als een plotselinge ervaring van wedergeboorte kwam daarmee wat meer op de achtergrond te staan. Dat kwam de praktische uitvoerbaarheid van het zendingswerk ten goede. Onderwijs en medische hulp waren nu eenmaal makkelijker te organiseren dan de innerlijke vernieuwing door de Geest.⁷⁴ Ondanks de orthodoxe koers van het NGZV leunden haar opvattingen toch een beetje aan tegen die van het meer liberale NZG, dat bekering en beschaving beschouwde als complementair of zelfs bijna synoniem.⁷⁵

---

⁷² *Heidenbode*, augustus 1863, 14.

⁷³ Op 26 september 1866 werd in de Schotse Zendingkerk in Amsterdam de jaarlijkse zendingsdag gehouden waar onder andere de zendingsstrategie ter sprake kwam, *Heidenbode*, november 1866, 26.

⁷⁴ “De wind blaast, waarheen hij wil, en gij hoort zijn geluid; maar gij weet niet, van waar hij komt, en waar hij heen gaat; alzo is een iegelijk, die uit den Geest geboren is.” Johannes 3:8, Statenvertaling.

⁷⁵ Aanhangers van de Groninger richting identificeerden ‘bekering’ als opvoeding en gaven het begrip een procesmatig beschavend karakter. Zie Boone, A.Th., *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)* (Zoetermeer 1997) 185.

Brian Stanley stelt dat de noties over beschaving wortelden in het Verlichtingsdenken van de achttiende eeuw:

“Where evangelicalism betrayed its Enlightenment parentage, however, was in its predisposition to believe that, in the relative or even total absence of true spiritual regeneration, a rational education infused by Christian principles nevertheless possessed the power not simply to check the slide towards barbarism but even to lay the foundations for subsequent spiritual recovery.”⁷⁶

De strijd van de zendelingen tegen de barbaarsheid die men inherent verbonden achtte met de Islam op Java paste daarmee binnen het koloniale beschavingsoffensief.

Reinheid

Het idee van ‘beschaving’ en ‘waarheid’ werd opvallend vaak verbonden met de notie van reinheid. Ik bedoel hier reinheid in de zin van ‘fris’ of ‘proper’, niet zozeer de rituele reinheid die overigens ook een duidelijke plek inneemt in de Islam. Een zendeling uit Poerwa-redja vertelde over een Mohammedaanse priester, Kjai Imam di Poera, woonachtig in Ngemplak. (strikt genomen zijn er in de Islam geen priesters, het betrof hier een Javaanse goeroe). Deze kreeg zoveel toeloop van Javanen dat het gouvernement besloot dat Javaansche ambtenaren er op moesten toezien dat iedereen die de Heilige bezocht daarvoor een ‘schriftelijk bewijs van zijn dessahoofd’ kreeg. De maatregel werkte echter averechts omdat de Islamitische dessahoofden niet alleen toestemming verleenden, maar zelfs sommige christenen dwongen om de heilige te gaan bezoeken. Daarop besloot de Resident in overleg met zendeling Ph. Bieger dat het afgelopen moest zijn:

“Ngemplak is gesloten.” Dagen achtereen liepen Javanen, van verre gekomen, om den zegen van den Heilige te smeeken, edoch het bleef gelukkig gesloten. Niet alleen voor ons was ‘t hoogst onaangenaam deze godsdienstbeweging te zien, maar ook voor alle Europeanen te dezer plaatse was ‘t verontrustend, omdat zulke dweeperijen immer met opstand tegen ‘t gouvernement eindigen.”

Van belang is in dit verband het afsluitende commentaar:

“Och mochten de arme Javanen spoedig het water des levens zoeken en vinden. Dat water stinkt niet zoals te Mekka en dat van den Heiligen Kjai Imam di Poera.”⁷⁷

---

⁷⁶ Stanley stelt dat gedurende de negentiende eeuw onder zendelingen een groeiende onvrede ontstond met de van voor de Verlichting daterende simpele antithese christen-heiden: “The evangelical commitment to empirical analysis contained the seeds of forms of differentiation between peoples that later generations would develop in directions that earlier evangelicals might not have approved.” B. Stanley, *Christianity and Civilization in English Evangelical Mission Thought* in: B. Stanley ed., *Christian Missions and the Enlightenment* (Grand Rapids, Cambridge 2001) 173, 174.

⁷⁷ *Heidenbode*, mei 1884, 3.

Het water des levens, waarmee het evangelie wordt bedoeld, is kennelijk fris en schoon, terwijl men vond dat andere godsdiensten vervuild waren.

Een andere zendeling vertelde over het bezoek dat hij met zijn kwekelingen aan een kampong aan het einde van de ramadan bracht, waar hij getuige was van een gezellige tafereel:

“De Javanen hebben hun huizen opgeruimd en schoongemaakt en overal zijn lichtjes te zien. De Javanen, waaronder ook de niet-Islamitische Chinezen, bezoeken de graven van hun voorouders en bezaaien de graven met bloemen. Vervolgens ging men naar de moskee om een som geld te betalen aan de ‘Mohammedaanschen priester’.”⁷⁸

De ooggetuige merkte afkeurend op dat verschillende Javaanse hoofden bij het huis van de resident een zegenwens kwamen halen voor het volbrengen van de ramadan en merkt op dat de moslim-Javanen dik bevriend zijn met de Chinezen en het niet zo nauw nemen met het Islamitische verbod op varkensvlees:

“de Arabieren en Mooren, de ijverigste Mohammedanen hier op Java, wonen bij voorkeur midden tusschen de met spekvat doortrokken Chinezen in, en meermalen ziet men een vromen hadji (bedevaartganger naar Mekka) zeer fideel met een dikken Chinees in hetzelfde rijtuig zitten. Zij hebben echter van niets zulk een grooten afkeer als van de Christenen en hunne godsdienst. Welk een tafereel van de verdorvenheid des menschen! Welke een wonder, indien het Evangelie hier licht en nieuw leven brengt. Welk eene roepstem tot getrouwen arbeid en geloovig gebed!”⁷⁹

In de observaties van Nederlandse zendelingen speelde het idee van reinheid een belangrijke rol, wellicht ook onder invloed van de aanwezigheid van de vrouwen die het zendeling-huishouden bestierden.

Waarheid

Dat de Verlichting doorwerkte in het evangelische denken valt op te maken uit de grote nadruk die werd gelegd op het belang van individuele kennis van de waarheid. De waarheid was enerzijds rationeel af te leiden en te bewijzen, anderzijds waren persoonlijke bekering en wedergeboorte noodzakelijk om de waarheid écht te leren kennen. Het ging dus om een mystieke ervaring. Hier school een zekere dubbelheid. Die kwam bijvoorbeeld aan het licht in een brief van Vermeer over zijn eerste bekeerling; Sariman. Vermeer hoopte natuurlijk vurig dat deze Javaan een modelevangelist zou gaan worden. Dat betekende dat hij in zijn levenswandel moest laten blijken dat hij christen was geworden. Daarnaast moest hij ook acceptabel blijven voor zijn landgenoten om ze te kunnen winnen voor het evangelie. Het zal

---

⁷⁸ Heidenbode, mei 1862, 28.

⁷⁹ Heidenbode, mei 1862, 28.

deze Javaan niet makkelijk zijn gevallen om te moeten omgaan met de hooggespannen verwachtingen die men van hem had:

“Sariman deelde mij nog mede een gedeelte van een gesprek met een zijner broeders, een Hadji, over Christelijk en Mahomedaansch geloof. Gaf hij mij dat gesprek weder, zoo als zij dat voerden, dan waren Sarimans antwoorden en opmerkingen in vele opzigten zeer juist; is dat niet zoo, dan toch bezit hij eene zekere mate van kennis, voldoende om ook in den kring zijner omgeving den Christus Gods in eenvoudigheid te verkondigen. Sariman is weder geheel inlander, dus inlandsch gekleed. Dat beviel mij wel (...) Zal Sariman waarlijk voor het evangelie gewonnen zijn, is hij inderdaad een Christen? [sic] vraagde ik mijzelf meermalen af.”⁸⁰

De waarheid was voor evangelische zendelingen synoniem met het woord van God. In de negentiende-eeuwse theologie begon langzaam het besef door te breken dat er een ruimte was tussen de Bijbel als absolute Goddelijke openbaring en de vorm waarin die was overgeleverd. Het gezag en de inspiratie van de Bijbel zorgde sinds de Verlichting voor controverses die ook in het Nederlandse theologische landschap zichtbaar waren. Wat had dat voor gevolgen voor de positie van de Bijbel naast de Koran? De hoofdredacteur van de *Heidenbode*, ds. Schwartz citeerde een inwijdingsrede van een hoogleraar en gaf daarmee blijk van een academische nieuwsgierigheid. Hij citeerde een hoogleraar Hindostansch aan het ‘collegie van Frankrijk’ die een vergelijking maakte tussen de Bijbel en de Koran:

“De Koran bestaat even als onze heilige boeken uit verzen; doch deze worden verdeeld in *duidelijke* en in *duistere* verzen. Ik houd wel van die verdeling, en ik heb mij zelven wel eens afgevraagd, of dit niet evenzeer zou kunnen geschieden met het Oude en meer bepaaldelijk met het Nieuwe Testament? Eenige teksten, gelukkig zeer weinig in getal, zijn zeer moeilijk te verstaan; zij schijnen elke uitlegging te tarten en beangstigen den opregten Christen, die vastelijk in de Goddelijke ingeving geloofd. Waarom worden die teksten niet als duister opgegeven en ziet men er niet van af om ze te verklaren? Zij zijn werkelijk duister voor ons, hetzij omdat wij de bijzondere kennis missen, die er zou noodig zijn om ze te verstaan, hetzij omdat er de eene of andere tusschenvoeging of fout der eerste overschrijvers heeft plaats gehad, die bewaard gebleven is uit eerbied voor de oorspronkelijke exemplaren der Heilige boeken. Laten wij ons aan de duidelijke verzen houden, en zonder de misschien door God gewilde duisterheden te verwerpen, ons niet vermeten ze te willen verklaren, gedachtig aan de woorden van Paulus: *De letter doodt, maar de Geest maakt levend*. De studie van den Koran eindelijk is zeer noodig voor de zendelingen, die pogingen in het werk willen stellen om de Musulmans tot bekeering te brengen, want men vindt daarin belangrijke teksten aangaande de

---

⁸⁰ *Heidenbode*, augustus 1862, 38.

dubbele openbaring van Oud en Nieuw Testament, die door Mahomed aangenomen werd met de bewering, dat hij haar bevestigde.”⁸¹

Een belangrijk verhaal in de gezamenlijke geschiedenis van het christendom en de Islam was het verhaal van Abrahams’ slavin Hagar en haar zoon Ismaël. Abraham had de belofte van God ontvangen dat hij een zoon zou krijgen die de stamvader van een groot volk zou worden. Omdat zijn vrouw Sara niet zwanger raakt, verwekte hij een kind bij zijn slavin Hagar. Later kreeg zijn eigen vrouw, Sarah, alsnog de beloofde zoon, Izaak, die de stamvader werd van het Joodse volk. In de Bijbel en in de Koran wordt Abrahams zoon Ismaël gezien als de stamvader van de Arabische volken. Ik wil de lezer het vocabulaire van de negentiende-eeuwse zendelingen niet onthouden, vandaar dit forse citaat:

“Al deze woorden [Bijbelwoorden B.B.] hebben voor ons een hogere beduidenis; hun naklank gaat bij ons echter vergezeld van eene diepe zucht. Wij staan hier voor een groot geheim. Uit Ismaël toch is de valsche profeet Mohamet, en dus het Mohamedanisme gesproten. Een groot man heeft eens gezegd: >>Het Mohamedanisme is het grootste raadsel in de wereldgeschiedenis.” Nu moge er nog menig ander raadsel zijn, dat wij evenmin kunnen oplossen, toch is het waar, dat God het aan deze geestdrijvende godsdienst toelaat, om zich tusschen het Christendom en het Heidendom in te plaatsen, geweldige veroveringen te maken, en zoovele deuren voor het Evangelie te sluiten, hetwelk ieder nadenkende zeer bezorgd kan maken.”⁸²

Uit deze woorden blijkt dat men zich terdege bewust was van de concurrerende positie van de Islam als opkomende godsdienst. De verzuchting die geslaakt werd kwam uit de tenen van de auteur. De oplossing van het probleem was om de verbreiding van het christendom te beschouwen als een zaak van héle lange adem:

“Voor het tegenwoordige kan er nog wel geene sprake zijn, gelijk men in de laatste tijd reeds begon te meenen, dat zich teekenen voordoen van heerlijke vooruitzichten voor de Mahomedaansche *volken*. Deze leren wij eerst van lieverlede kennen; gelijk nu onlangs een buitengewoon reiziger, Pulgrave [sic. moet zijn Palgrave], Arabië doorreisde en ons met geheel nieuwe toestanden bekend gemaakt heeft. Van een zichtbaar wegsterven des Mohamedanisme is daar gansch geen spoor; het leeft voort als hadde het nog duizenden jaren te leven; geene ouderdoms-zwakte is er op te merken. Het Islamisme is nog niet aan het ineenstorten, het kan ‘t nog lang uithouden; en het Christendom heeft het in grooten omvang nog weinig afbreuk gedaan. Doch het heeft reeds iets uitgericht; maar niet zoozeer aan volken, als wel aan *personen*. Het richt zich op vele punten tegelijk, en onderscheidene Mohamedanen

---

⁸¹ Heidenbode, juni 1863, 7.

⁸² Heidenbode, januari 1866, 1.

worden voor en na bekeerd. (...) Wij willen het veilig Gode toebetrouwen, dat, wat ons slechts als eene plage toeschijnt, ook zijn goeden grond heeft; en gelooven, dat Hij ook nu nog de stem van den smachtenden Ismaël hoort en hem helpen zal te Zijner tijd. Hem helpen zal... ook op Java!"⁸³

Stereotypen over het katholicisme werden gebruikt als illustratie van het belang van de waarheid, die zover te zoeken was bij de Islamitische godsdienst.⁸⁴ In de *Heidenbode* moesten de katholieken het zo nu en dan ontgelden. De metafoor van 'kwaadaardige katholieken' fungeerde vaak als geselroede om het geestelijk leven van de eigen achterban te tuchtigen. Een stereotype idee dat gold sinds de Reformatie, was dat katholieken mensen van hun Bijbel beroofden en daarmee de toegang tot de waarheid blokkeerden. In een soort feuilleton werd een verhaal opgenomen met de titel "De bekeering van een jongen Mohammedaan.", vertaald uit het Duits. Het verhaal gaat over een Turkse jongen in Damascus, ene Hafis, die een streng Islamitische opvoeding had genoten. Totdat hij in de Koran verwijzingen ontdekte naar de andere heilige boeken die God op aarde heeft gezonden en vragen ging stellen. Volgens zijn onderwijzer waren deze boeken verloren gegaan. Hafis nam geen genoegen met dit antwoord en slaagde er in om een Bijbel te bemachtigen in het Arabisch. Hij ontdekte dat de Bijbel de waarheid bevatte en dat de Koran vals was en hij zette zijn leermeester het mes op de keel. Dit werd hem vanzelfsprekend niet in dank afgenomen en hij bracht het er ternauwernood levend vanaf. Enkele jaren later ging hij met zijn familie op bedevaart naar Mekka. Onderweg ontmoette hij een katholieke priester die beweerde dat de 'Oorzaak van het boek' te Rome woonde. Hafis voerde daartegen aan dat op de omslag van zijn Bijbel niet Rome, maar Londen stond vermeld. Na een tussenstop in Alexandrië stemde hij er in toe om mee te gaan naar Rome. In Messina probeerden Karmelieter monniken zijn Bijbel te stelen. Uiteindelijk werd hij oog in oog gebracht met de paus, die bijzonder veel belang in hem stelde. Hafis werd door de katholieken gedoopt. Maar daarna moest hij zijn Bijbel inleveren bij de paus:

"Ik zal het voor u bewaren en u er een ander voor in de plaats geven." Hafis had echter geen lust om zijn kostbaren Bijbel over te geven. Maar de paus zeide, dat hij hem slechts wilde inzien, en hem later terug zou geven. Inmiddels gaf hij hem in plaats van zijn Bijbel een ander boek, dat in de Italiaansche taal geschreven was. Hafis was toen nog in het geheel niet in staat

---

⁸³ *Heidenbode*, januari 1866, 1. Het boek dat hier genoemd wordt is de bestseller *Personal Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia* (Londen 1865) van de Jezuïet William Gifford Palgrave (1826-1888) die op een toegankelijke manier gedetailleerd verslag deed van zijn reizen door het Midden-Oosten, die hij maakte in opdracht van Napoleon III. zie Rashid Shaz, *In pursuit of Arabia*, (New Delhi 2003) 75-81.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld het pamflet van de bekende Réveilprediker ds. Jan de Liefde, *Protestantsch pausdom: aanwijzing van sporen van overneiging tot pauselijke beginselen in de Nederlandsche protestantsche kerk* (Amsterdam 1855).

om het te lezen, maar dacht, dat het wel een andere Bijbel wezen zou. Het waren echter de regels van hun heiligen Alfonsus Liguori [stichter van de katholieke kloosterorde van Redemptoristen B.B.] “De indruk dien een en ander op zijn gemoet maakte, was die van eene besliste, door niets verzachte walging. Van zijne vroegste kindsheid af in de mohammedaansche afschuw van alle afgoderij opgetogen, zag hij zich nu van niets anders dan van afgodsbeelden, omgeven...”⁸⁵

Hafis wist uiteindelijk te ontsnappen uit het pauselijke hof en kwam in Duitsland terecht bij een groep evangelische christenen, waar hij zijn innerlijke vrede hervond. Het verhaal besluit met een beschouwing waarin een vergelijking wordt gemaakt met de zending op Java:

“Hoe verblijdt het ons, dat onze Broeders-Zendelingen op Java, behalve door prediking, onderwijs en huisbezoek, óók door Bijbelverspreiding het koninkrijk onzes Heeren helpen uitbreiden. Ook Java is nog in de macht van het Mohammedanisme. We kunnen dus tot op zekere hoogte ook voor Java het volmondig beamen, wat we elders lazen: Voor de Mohammedanen is en blijft meer nog dan voor eenige andere heiden-zending hoofdzaak de werking van den Bijbel. (...) de vergelijking tusschen de bronnen hunner godsdienst, tusschen den Bijbel en den Koran, zal een door de zonde beangstigd, naar waarheid en vrede zoeken geweten geen oogenblik in twijfel laten, waarheen het zich wenden moet.”⁸⁶

De goede verstaander hoort hier een bevestiging van de Nederlandse kerkpraktijk (prediking, onderwijs, huisbezoek) en een beklemtoning van het belang van het Bijbellezen. De waarheid ontbrak kennelijk bij zowel katholieken, heidenen en moslims. Hier blijkt dat de *Heidenbode* meer omvatte dan een zakelijk verslag van de zendingspraktijk, maar evengoed fungeerde als een pedagogisch medium voor de achterban.

---

⁸⁵ *Heidenbode*, mei 1867, 2.

⁸⁶ *Heidenbode*, mei 1867, 3.

6. Conclusie

Hoe verliep de botsing tussen de Nederlandse zendelingen en de Islamitische cultuur die zij ontmoetten op Java in het eerste decennium van het werk van de NGZV? De Islam op Java had een grote ontwikkeling doorgemaakt die vooral aan het einde van de negentiende eeuw een nieuwe impuls kreeg. In de negentiende eeuw was tegelijkertijd sprake van een enorme opleving in de zending, die paste binnen een ontwikkeling van een christendom dat zich voor het eerst duidelijk manifesteerde in de private sfeer. De naam van het onderzochte tijdschrift, *Heidenbode*, duidt op de fundamentele kloof die er gaapt tussen hedendaagse opvattingen en de negentiende-eeuwse ideeën over de heidenen als een te beschaven mensensoort. De ontwikkelingen in de wetenschap hebben laten zien dat kennis niet alleen gaat over het subject waarop deze kennis betrekking heeft, maar daarnaast ook een instrumentele waarde bezit. Eeuwenoude stereotype beelden dienden als referentiële basis voor Islam-interpretatie en in de optiek van westerse zendelingen was de Islam vooral een 'superstitious and backward religion'.

De Nederlandse regering was erg terughoudend in het toelaten van zendingsactiviteiten op Java, bang als ze was voor onrust en de zending legde zich hier over het algemeen bij neer en koos bij voorkeur meer toegankelijke zendingsterreinen. De contacten met de Islam op Java waren in de beginperiode van de genootschappelijke zending daarom erg marginaal en werden bovendien gehinderd door een laag ontwikkelingsniveau van zendelingen. De NGZV was een duidelijk voorbeeld van een grassrootsbeweging die mensen mobiliseerde met allerlei communicatiemiddelen, waarvan het tijdschrift *De Heidenbode* een belangrijk onderdeel vormde. De lezers van het blad werden betrokken bij een wereldomspannende onderneming die de 'Zendingszaak' werd genoemd. In *De Heidenbode* vinden we vier thema's die een nader licht werpen op de denkwereld van zendelingen; Geweld, barbarij, reinheid en waarheid. Van deze thema's diende vooral het thema 'waarheid' om de lezers van de *Heidenbode* te wijzen op het belang van de Christelijke boodschap, die in de zendelingenoptiek zo duidelijk contrasteerde met de leugen van de Islam. Naast oprechte bekommernis om het lot van de arme Javanen diende de berichtgeving in de *Heidenbode* evengoed ter bevestiging van de nieuwe sociale betrokkenheid die in Nederland ontstond in de vorm van een opbloeiend verenigingsleven, een trend die paste binnen de privatisering van het Nederlandse christendom.

Bronnen en literatuur

Primaire bronnen

De Heidenbode 1861-1868, Het Utrechts Archief, toegang 73, inventarisnummers 100 en 101.

Secundaire literatuur

Algra, A., *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië, Indonesië (1877-1961)* (Franeker 1967)

Boone, A.Th., *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch*

Zendinggenootschap in Oost-Java (1840-1865) (Zoetermeer 1997)

J. de Bruijn, G. Harinck red., *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004)

Coolsma, S., *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901)

Coolsma, S., *Terugblik op mijn levensweg* (Rotterdam 1924)

Dalhuisen, L., Selm, M. van en Steegh, F. red. *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 1998)

End, Th. van den, Chr. G.F. de Jong, A. Th. Boone, P.N. Holtrop red. *Twee eeuwen Nederlandse zending. Twaalf opstellen* (Zoetermeer 1997)

End, Th. van den, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie* (Alphen aan de Rijn 1991)

End, Th. van den, *Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel*. In: Tijdschrift voor geschiedenis; vol. 105 (1992), afl. 3, pag. 429-445.

Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1997)

Haafner, Jacob, bezorgd en ingeleid door J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme*. (Hilversum 1993)

Haasse, Hella, *Krassen op een rots. Notities bij een reis op Java*. (Amsterdam 1970)

Heimann, M., *Christianity in Western Europe from the Enlightenment* in: Adrian Hastings ed., *A World History of Christianity* (Cambridge 2000) 458-505.

Hoekema, A.G., *'Tot heil van Java's arme bevolking' Een keuze uit het Dagboek (1851-1860) van Peter Jansz, doopsgezind zending in Jepara, Midden Java* geannoteerd en van een inleiding voorzien (Hilversum 1997)

Janse, Maartje J., *De geschiedenis van de "Maatschappij tot nut van den Javaan", 1866-1877* (Hilversum 1999)

Jong, C.G.F. de, red., *Een vakkracht in het Koninkrijk : kerk- en zendingshistorische opstellen* (Heerenveen 2005)

- Jongeneel, J.A.B., *Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende eeuw en twintigste eeuw, in Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen* (Utrecht 1990)
- Joosse, J.L., *Kerk en zendingsbevel* in: G.J. Schutte red., *Het Indisch Sion : de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002)
- Karim, K. H., *The historical resilience of Primary Stereotypes: Core Images of the Muslim Other* in: S.H. Riggins ed., *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse* (Thousand Oaks (CA), London, New Delhi 1997)
- Krapf, J.L., *Travels and Missionary labours in East Africa* (London 1860)
- Landes, D. *Arm en Rijk. Waarom werd het Westen rijk en bleven andere landen arm?* vertaling van *The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so rich and some so poor* (Utrecht 1998)
- Liefde, Jan de *Protestantsch pausdom: aanwijzing van sporen van overneiging tot pauselijke beginselen in de Nederlandsche protestantsche kerk* (Amsterdam 1855).
- Muskens, M.P.M., *Indonesië : een strijd om nationale identiteit : nationalisten, Islamiëten, Katholieken* (Bussum 1969)
- Parmentier, J.T., *De houding van de koloniale overheid ten opzichte van de gereformeerde zending in Nederlands-Indië (1859-1916)* in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* jaargang 6 (Kampen 1992)
- Pemberton, J., *On the Subject of "Java"* (Ithaca NY 1994)
- Pol, D. *Onze zendingsvelden. Midden-Java ten Zuiden* (Hoenderloo 1939)
- Porter, A. *Religion versus empire? British Protestant missionaries and overseas expansion, 1700-1914* (Manchester 2004)
- Prinsterer, Groen van, *Schriftelijke nalatenschap Negende Deel, deel II 1842-1876* (Den Haag 1991) geraadpleegd op internet op 25 januari 2008
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BrievenEnBescheidenG.GroenVanPrinstere1821-1876/groeninh.pdf>
- Reenders, H. *De Gereformeerde Zending in Midden-Java 1859-1931. Een bronnenpublicatie.* (Zoetermeer 2001)
- Rooden, P. van, *Nineteenth-century Representations of Missionary Conversion and the transformation of Western Christianity.* in Peter van der Veer ed., *Conversion to Modernities: The globalization of Christianity* (Routledge 1996).
- Peter van Rooden, *Vroomheid, Macht, Verlichting.* in tijdschrift *De Achttiende Eeuw*, afl. 32 (Amsterdam 2000).
- Shaz, R. *In pursuit of Arabia*, (New Delhi 2003)

Smit, W. *De Islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)* (Zoetermeer 1995)

Steenbrink, K. *Dutch Colonialism and Indonesian Islam. Contacts and Conflicts 1596-1950*
vertaald door Jan Steenbrink en Henry Jansen (Amsterdam 2006)

B. Stanley, *Christianity and Civilization in English Evangelical Mission Thought* in: B. Stanley ed.,
Christian Missions and the Enlightenment (Grand Rapids, Cambridge 2001) Vickers, A. A
History of Modern Indonesia (Cambridge 2005)